

Ijtimoiy-tarixiy, ilmiy va ommabop jurnal

SOHIBQIRON YULDUZI

Sohibqiron yulduzi
MAXSUS SON 2023 YIL

*"Biz kim-mulki Turon, amiri Turkistonmiz, biz kim
- millatlarning eng qadimi va eng ulug'i Turkning
boshbo'g'inimiz!"*

Sohibqiron Amir Temur

SOHIBQIRON YULDUZI

ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал

ТАХРИР ҲАЙЪАТИ АЪЗОЛАРИ:

академик Акмал Саидов
академик Анатолий Сагдуллаев
академик Дилором Юсупова
Сирожиiddин Саййид
проф. Абдурахим Эркаев
проф. Қаҳрамон Ражабов
проф. Юлдуз Эргашева
проф. Баҳодир Эшов
филол.ф.д. Нафас Шодмонов
Тўлқин Ҳайит
т.ф.д. Г.Мўминова
проф. Шокир Гафоров
филол.ф.д. Хўжамурод Ҳабборов
филол.ф.д. Дамин Тўраев
т.ф.д. Акрам Ҳасанов
проф.Камолiddин Ғаниев
т.ф.н.доц. Матлуба Тўраева
т.ф.д.Фахриддин Раҳмонов
т.ф.ф.д. Раъно Тўхтаева

Бош муҳаррир:

Очил Бўриев

Нашр учун масъуллар:

Равшан Тўхтамишев
Илҳом Тоғаев

Саҳифаловчи:

Баҳодир Мусаев

МУАССИС:

SOHIBQIRON SHULASI M.CH.J.

Қашқадарё вилоят матбуот ва ахборот
бошқармасида 2012 йил 12 мартда
14-076 рақами билан рўйхатга олинган.
Журнал йилда 4 мартаба чоп этилади.
Журналдан кўчирма олинганда манба
қайд этилиши шарт.

Манзилимиз:

Қарши шаҳри, Мустақиллик шоҳ кўчаси,
2-уй. Телефон: 91.466-80-32
Теришга 16.01.2024 йилда берилди.
Босишга 29.02.2024 йилда рухсат
этилди. 06.03.2024 йилда босилди.
Бичими 70x100 1/16.15,04 босма табоқ.
Адади 30 нусха. Бўюртма №59
Журнал «Photo Express» ишлаб чиқариш
корхонаси босмахонасида чоп этилди.

Босмахона манзили:

Қарши шаҳри Мустақиллик шоҳ кўчаси,22-уй.

Электрон манзилимиз:

sohibqiron_jurnali@mail.ru

2024 йил №1 сон (54)

2024 йил «Ёшлар ва бизнесни
қўллаб-қувватлаш йили»

Журнал таниқли шоир, маънавият
жонкуяри (марҳум) Исмоил Тўхтамишев
ташаббуси билан ташкил этилган.
2010 йилдан чоп этилади.

MUNDARIJA

TEMURSHUNOSLIK

Ma'murjon Rasulov, O'ZBEKISTONDA XALQARO TURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI MADANIY MEROS OBYEKTLARIDAN FOYDALANISH MASALALARI.....4

TADQIQOT

Lola Azimova, LIRIK MISRALARDA DINIY G'OYALARNING BADIYY TALQINI (XVII-XVIII ASRLAR MISOLIDA).....10

Shoislov Akmalov, TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHGA DOIR BA'ZI MULOHAZALAR.....14

Xurshid Ahmadov, O'ZBEKISTON SSRDA LOTIN ALIFBOSINI JORIY ETILISHIGA OID SIYOSIY JARAYONLAR.....20

R.B.Asadova, O'ZBEK- HIND XALQLARI O'RTASIDAGI MUNOSABATLARNING TARIXIY RETROSPEKTIVASI.....28

Jamoliddin Cho'liyev, O'ZBEK XALQINING ETNIK TARKIBI VA ETNOGRAFIK QIYOFASI SHAKLLANISHI.....35

F.B.Qanoatova, QASHQADARYO VILOYATIDA AYOLLAR TADBIRKORLIGINING RIVOJLANISHINING AHAMIYATI.....38

Khushnudbek Mamadaliev, URBANIZATION PROCESSES IN FERGANA VALLEY.....47

Feruz Narmanov, XX- ASRNING 40-60-YILLARIDA TARIX FANI O'QITILISHIDA YUZ BERGAN O'ZGARISHLAR.....57

Mirsaid Jalilov, QIZILQUMNING INSONIYAT TOMONIDAN O'ZLASHTIRILISHI.....65

Oksana Rahmonkulova, UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI ASOS SOLINAYOTGAN BIR DAVRDA OILA INSTITUTINI MUSTAHKAMLASH DAVR TALABI.....72

Samariddin MARDONOV. MAHMUD KOSHG'ARIY "DEVONU LUG'OTUT-TURK" ASARINING ARAB TILSHUNOSLIGIDA ILMIY-NAZARIY O'RGANILISHI.....77

Shaxlo Ubaydullayeva. O'ZBEKISTONDA TIBBIYOTNING AKUSHERGINEKOLOGIYA YO'NALISHI TARAQQIYOTIDA XOTIN-QIZLARNING O'RNI.....82

Ra'no Xatamova, O'ZBEKISTONDA GILAMDO'ZLIK SOHASINING RIVOJLANISHI.....86

Akbar Zamonov, SHAHRISABZ TOPONIMI HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR.....89

Akmalxon AKMALXONOV, ARAB TILI SINTAKSISI HAQIDA QARASHLAR ("MIFTAHU-L-ULUM" ASARI ASOSIDA).....94

Nodirabegim Vaisova, IKKINCHI JAHON URUSHIDAN SO'NG MISR TASHQI SIYOSATIDAGI O'ZGARISHLAR.....105

Dilorom Vasiyeva, OLIY TA'LIMDA PEDAGOGIK INNOVATSIYA -TA'LIM SIFATINI OSHIRISHNING MUHIM OMILI.....112

G'ulom Yaqubov, O'ZBEKISTONDA HARBIY TA'LIM TUSHUNCHASI VA UNING MAZMUNI.....118

Nurbek GULLIYEV, O'RTA OSIYONING ILK O'RTA ASRLARDAGI XALQARO ALOQALARINING ARAB MUARRIXLARI MANBALARDA YORITILISHI.....122

Shaxlo Jumayeva, BIOETIKA VA UNING TAMOYILLARI.....	125
B.X. Imamov, O'ZBEKISTON VA TURKIYA DAVLATLARI O'RTASIDA SAN'ATNING TURLI SOHALARIDAGI ALOQALARI.....	130
Dilafro'z Karimova, MARKAZIY OSIYO YODGORLIKLARIDA BUDDAVIYLIK DININING AKS ETISHI.....	138
Dilrabo Kurbanova, ВОПРОСЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА ЖЕНЩИН В УЗБЕКИСТАНЕ.....	143
Marg'uba Qurbonova, MAHMUDXO'JA BEHBUDIY YOSHLARNI DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISHDA TILLARNI O'RGANISHNING AHAMIYATI HAQIDA.....	147
Salamat Sulaymanov, Malika Kayupova, QORAQALPOG'ISTONDA TURIZMNING RIVOJLANISHINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	153
Ne'matullo NASRULLAYEV, UBAYDULLOH IBN MAS'UD SADRUSH SHARI'ANING "TA'DILUL ULUM" ASARI HAQIDA.....	159
P.P. Norbo'tayev, ETNOLOGIYA VA ETNOFOLKLORISTIKA.....	165
Jahongir Turdialiyev, ILK O'RTA ASRLAR SUG'DDA MUSIQA VA RAQS SAN'ATI.....	174
Sherxon QORAYEV, AMIR MUZAFFARNING IJODKOR FARZANDLARI VA BUXORO ADABIY MUHITI TARIXI.....	180
Ergasheva Yulduz Alimovna, O'ZBEKISTONDA TARIXIY-MADANIY TURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR.....	190
Oydinoy Ochilova, ISTIQLOL SHAROITIDA XALQ TABOBATI VAKILLARI FAOLIYATI.....	198
Omadjon Qodirjonov, O'ZBEKISTON SUD TIZIMI TARIXIDAN.....	202
Malakat Qodirova, O'RTA OSIYO XALQLARI SHAKLLANISHIDA BUYUK IPAK YO'LINING AHAMIYATI.....	206
Baxritdin Turdiyev, XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON MAORIF TIZIMIDAGI AHVOL VA UNING YUKSALISHIDA JADIDCHILIK G'OYALARINING AHAMIYATI.....	210
J.I.Maxmatqulov, O'ZBEKISTONDA NARKOLOGIYA XIZMATINI TASHKIL ETISH TARIXIDAN.....	216
M.N.Ibragimova, ИСТОРИЯ УРУС ХАНА В ТЕМУРИДСКИХ ИСТОЧНИКАХ.....	222
Munisa Muxamedova, ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСТВО ХУДОЖНИКА ТЕМУРГАЛИБА ДЖАМАЛИДДИНОВА.....	232
Otabek Po'latov, TEMURIYLAR DAVRI HUNARMANDCHILIK AN'ANALARI.....	237
Gulmira Turdiboyeva, O'ZBEKISTONDA YOSHLAR O'RTASIDA HUQUQBUZARLIKLARNING OLDINI OLIISH BO'YICHA DAVLAT SIYOSATI.....	246
Baxodir Mamadiyev, SOHIBQIRON AMIR TEMURNING OLTIN O'RDA XONI TO'XTAMISH BILAN JANGI PANORAMASI.....	252
Sanabar Djurayeva, O'ZBEKISTON JANUBIY XUDUDLARIDAGI ZIYORATGOHLARNING MANBASHUNOSLIK TARIXI.....	260
Abbos Qurbonov, MUSTAQILLIK DAVRIDA O'ZBEKISTON JANUBIY VILOYATLARI SANOAT SOHASI TARIXINING O'RGANILISHI.....	268
Muhabbat Zokirova, MAMLAKATIMIZDA INTELLEKTUAL MULK HUQUQINI TA'MINLASHDA XORIJIY TASHKILOTLAR VA KONVENSIYALAR O'RNI.....	274

O'ZBEKISTON JANUBIY XUDUDLARIDAGI ZIYORATGOHLARNING MANBASHUNOSLIK TARIXI

Джураева Санабар Нурматовна,
Ўзбекистон Миллий университети
тарих фанлари доктори.

Kalit so'zlar: шаҳар, аллома, зиёратгоҳ, тарихчи, географ, этнограф, манба, асар, қўлёзма, адабиёт, сайёҳ, элчи, аҳоли.

КИРИШ

Жаҳон туризмнинг бир қисми бўлган зиёрат туризми халқаро миқёсда кенг ривожланмоқда. Зиёрат туризми объектлари деганда, мамлакат ичида одамлар диққатини тортадиган тарихий обидалар, буюк шахслар қадамжолари каби тарихий, маънавий ва маърифий аҳамиятга молик объектларни ўз ичида бирлаштиради. Зиёрат туризми республикамизда қадимдан ривожланиб келган.

Туризм объектларининг шаклланиш тарихини ўрганиш давомида таъкидлаш керакки, Марказий Осиё халқлари ҳаётида зиёратгоҳлар масаласи ва уларнинг ижтимоий-маънавий ҳаётидаги аҳамияти борасида турлича муносабатлар бўлганлигини кузатиш мумкин. Умуман олганда, тарихий манбалар бу тарихий жараёнлар, алоҳида фактлар, содир бўлган ҳодисаларни ўзида мужассам этган моддий маданиятга тегишли ҳужжат ва предметларнинг бир-бирини тўлдирувчи мажмуидир. Уларнинг асосида у ёки бу тарихий давр ҳақидаги тасаввурлар шакллантирилиб, турли тарихий воқеаларни келтириб чиқарган сабаб ва оқибатлар ҳақидаги илмий гипотезалар илгари сурилади.

Тарихий манбалар сифатида хизмат қиладиган археологик ва ёзма манбаларнинг вазифасига қараб таснифлаган олимлар уларнинг орасида қабрлар, ибодатхоналар, ғорлар, петроглифлар (қояларга чизилган расмлар) ва аҳоли турмуши билан боғлиқ алоҳида топилмаларни ажратиб кўрсатишган [1:21–27].

АСОСИЙ ҚИСМ

Жанубий Ўзбекистон худудида зиёратгоҳлар масаласига доир маълумотларни ёзма манбалар бўлган эсдалик, хотира, ҳисобот, сайёҳатнома, қозилик ва вақф ҳужжатлари орқали аниқлаш ҳам мумкин. Шу жиҳатдан, Ўзбекистоннинг жанубида жойлашган Қашқадарё ва Сурхондарё худудидаги зиёратгоҳлар тарихини ёритувчи манба ва адабиётларни характерига кўра, қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. Ўрта асрлар тарихига оид манбалар.

Таъкидлаш лозимки, ўрта асрларда, Қашқадарё воҳаси тарихини ёритувчи маълумотлар худуд топонимикаси, географияси, аҳоли турмуш тарзи ва жой номлари билан боғлиқ маълумотларни ўз ичига олади. Жумладан,

дастлабки маълумотлар X асрда Кешга (ҳозирги Шаҳрисабз) келган араб сайёҳи Ибн Ҳавқал асарида келтирилиб, унда Кеш шаҳри кўхандиз, ҳисна ва работдан ташкил топганлиги, шаҳар Мадина работ билан тутшиб кетганлиги айтилади. Ички шаҳар ва кўхандиз хароба ҳолатда бўлиб, шаҳарнинг барча иморатлари лойдан ва ёғочдан қурилган [2:65-66]. Кеш шаҳридаги қишлоқларнинг аҳолиси ҳақидаги маълумотлар, бу ерга ташриф буюрган яна бир араб сайёҳи Муқаддасий (X аср), Табарий (839-923) ва Истахрий (ваф. тах. 957) асарларида ҳам учрайди [3:18-30].

Абдулкарим ас-Самъоний XII аср ўрталарида Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Насаф, Кеш ва Термиз шаҳарларига ташриф буюриб, Қарши воҳасида бўлган вақтида, у ернинг шаҳар ва қишлоқларини, олим ва фузалоларини ўрганган, улар билан танишиб, суҳбат қурган. Унинг "Насабнома" ("ал Ансоб") номли қимматли асарида, Самарқанд, Насаф ва кешлик 90 та алломанинг номи зикр этилади. Жумладан, Қарши туманидаги ҳозирги Қовчин (аввалги Ибсан қишлоғи)дан етишиб чиққан алломалар ҳақида ҳам маълумот беради [4:225-226]. Абдулкарим ас-Самъонийнинг маълумотига кўра, 834 йил Насафда биринчи марта шайх Абу Абд ар-Раҳмон Муоз ибн Ёқуб Косоний жомеъ масжиди, унга яқин жойда сўфийлар учун работ, қудуқ ва таҳоратхоналар қурдирилган [3:52-53].

Маълумки, ислом дини ривожига ҳисса қўшган тасаввуф шайхларининг давлат подшоҳлари олдида ҳам обрўи баланд бўлган, улар ислом уламоларини жуда ҳурмат қилиб ўзларига пир деб билган, пир-муридлик даражаси ривожланган. Айнан шу асосда, машҳур авлиёларнинг қабрлари вафотларидан кейин ҳам катта зиёратгоҳ бўлиб қолган. Уларнинг халқ орасидаги обрўи, кўрсатган кароматларига қараб, зиёратгоҳнинг мавкеи кўринган. Бошқа давлатлардан келган элчи, сайёҳлар ҳам ислом оламида машҳур бўлган шахс ҳурмати учун уларнинг қабрларини зиёрат қилган.

IX-X асрларда араб тарихчи ва географлари Ибн Хурдодбех, Табарий [5:658-663], Балазурий, Истахрий, Ибн Ҳавқал, Мақдисий, Ибн Фақих, Жайхуний ва бошқалар эски Термиз ва у ердаги маънавий, ижтимоий-сиёсий ҳаёт ҳақида ўз асарларида қимматли маълумотларни келтирганлар. Масалан, IX асрда Термизга келган Абдулқосим Убайдуллоҳ ибн Хурдодбех (820-913) "Китаб масолик ул-мамолик" асарида Термизни Балх билан Амударё ўзаро боғлаб туриши, у ердан ҳар икки томонга сув орқали ўтиш жойи борлигини қайд этади [6:66].

Мақдисий (947-990) Термизга сув йўли орқали кемалар келишини, бу даврда четга совун, елим ва қайиқ сотилганини қайд этади [7:291]. Ибн Ҳавқал ҳам бу маълумотни тасдиқлаб, Термиз работларида саёҳатчиларнинг тўхтовсиз оқими туфайли у шаҳарга кўп даромад келтирганини ёзади [3:18]. Термизда бўлган Жайхуний (X аср) "Ашқол ул-олам" асарида Термиз қаъла, мадина, работдан иборат эканлигини, шаҳарда уйлар пахсадан қурилганлиги, кўчалар майдонлар ва бозорлар эса пишган гишт билан қопланганини таъкидлайди [8:18]. Жайхуний ва Истахрий (ваф. 957) Термизни деярли бир хил таърифлаган, иккаласи ҳам шаҳарда жоме масжид борлигини,

бозор ва кўчаларга гишт тушалганини ҳамда аҳоли турмуш тарзи ҳақида маълумотлар келтиради [9:298]. Мазкур маълумотлар Термизнинг ўрта асрлар савдо ва маданиятдаги аҳамияти юқори бўлганлигини кўрсатади. Шунингдек, Табарий (839-923) ва Балазурий (ваф. 892) Термиз ёнидаги орол ҳақида маълумот берса [10:154]. Тарихчи Хофиз Абру (1362-1431) "Ашқол ал-Ақолим" (Иқлимлар шаклу суратлари) асарида Пайғамбар оролидаги кечув гузаргоҳи бўлган Келиф хақида маълумот берган [11:290].

Юқорида келтирилган таҳлиллар шуни кўрсатадики, Термиз ва унинг атрофида ўрта асрларда ислом маданияти шакланган. Бу даврда шаҳарлар қурилишида ишлатилган хом гишт бевосита мақбара ва қабр атрофида ҳам мавдуд бўлганлигини тасдиқлайди.

XVI асрда яшаган турк адмирал сайёҳ Сейди Али Раиснинг "Мирьотул мамолик" (Мамлакатлар кўзгуси) асарида ҳам Мовароуннаҳрга ташрифи чоғида, Хожа Яъқуб Чархийнинг қабрини зиёрат қилганини, ундан Чағониёнга, яъни Ҳисори Шодмонга ўтганини, у ердан Темур Султон номи қўйилган жойга келиб, Сангардак тоғидан ошганини, тоғдан ёмғир ёққандек, сув томчилаб тинмай оқиб туришини томоша қилганини айтади. Сейди Али Раиснинг келтирган маълумотларидан шу нарса аниқ бўладики, бу даврда Хожа Яъқуб Чархий қабри, Чағониёндаги [12:97], яъни Сурхондарё худуди Сангардак тоғидаги Сангардак шаршараси, Шаҳрисабз, Самарқанд ва Бухородаги азиз-авлиёларнинг қабрлари мунтазам равишда аҳоли томонидан зиёрат қилиб турилган. Мазкур маълумотлардан саёҳатчи, ташрифидан олдин бу тўғрида маълумот олган ва у ерга борган бўлиши керак деган хулосага келишимиз мумкин. Бу ўша даврда ҳам зиёратгоҳларнинг аҳамиятли эканлигини кўрсатади.

II. Тарихий-бадний асарлар:

Тарихий-географик асарлар. Маҳаллий тарихчилар томонидан ёзилган сиёсий, биографик асарлар ҳамда хорижлик сайёҳларнинг хисоботларида, зиёратгоҳлар ва уларнинг халқ ҳаётидаги ўрни тўғрисида маълумотлар келтирилади. Бундай турдаги манбаларда биографик шахслар номи ҳамда авлиё, пир, сиғиниш масканлари тарихини ёритувчи номлар қайд этилади. Зиёратгоҳлар номи билан боғлиқ уламолар тарихи, биографияси, олимларнинг асарлари ҳамда ўлкадаги аҳолининг маданий ҳаётини ёритувчи манбалар яратилган. Жумладан, Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик кўлёзмалар институти фондида [11:290] Ҳофизи Абрунинг "Ашқол ал-ақолим", "География", "Худуд ул-олам", Ҳофиз Таниш Бухорийнинг "Абдуллонома" кўлёзма манбалари [13:65] сақланади. Мазкур манбалар ҳам ўлка аҳолиси тарихига оид манбаларни сақлаши билан қимматли ҳисобланади. Шарқшунослик институти жамғармаси, унда сақланаётган ёзма ёдгорликлар миқдори ва уларнинг илмий-тарихий аҳамияти жиҳатидан дунёда энг бой ва бетакрор хазина ҳисобланади. Унинг таркибида ягона ва нодир асарлар ҳам талайгина. Жумладан, Ёқут Ҳамавийнинг (XII аср охири - XIII аср боши) "Муъжам ал-булдон" асарида, Ўрта Осиё шаҳарлари, жумладан, Насаф, Кеш ва Термизга борганининг

изоҳи билан бирга, аҳолига доир шу ерда яшаган атоқли шахслар, зиёратгоҳлар, ёдгорликлар тўғрисида ҳам маълумотлар келтирилади [10:143].

Темурийлар даврида сарой тарихчиси бўлган Ҳофизи Аbru (1362-1431) кўп марта саёҳатга чиққан ва кўп жойларни кўрган. Унинг "Зубдат ат-таворих" асари тарихий-географик манба бўлиб, унда Кеш-Шаҳрисабз. Нақшаб-Кеш атрофида мадрасалар, хонақоҳлар, работлар ва ҳовузлар қурдилар [13:4а; 10:154]. деб қайд этса, Захриддин Муҳаммад Бобурнинг "Бобурнома"сида [14:54], XVII асрда яшаган тарихчи Маҳмуд ибн Вали асарида, Қарши ҳақида маълумотлар келтирганлигини [15:37] кўриш мумкин.

Айтиш лозимки, зиёратгоҳлар номи турли авлиё ва валийлар ҳаёти билан боғлиқ бўлиб, авлиёлар ҳаёти ва қароматларига доир Фаридиддун Атторнинг "Тазкират ул-авлиё" асарида, 72 авлиё тўғрисида маълумот келтирилса, Рушдий тазкирасида 95 авлиё зикр этилади [16:240]. Мазкур манба ҳам айнан Қашқадарё воҳаси авлиёлари номи билан боғлиқ маълумотларни ўзида бирлаштиради.

Абдурахмон Жомий қаламига мансуб "Нафоҳат ул-унс"да 618 авлиё зикри берилган [17:584]. Авлиёлар ва уларнинг ҳаётига оид маълумотлар, шунингдек, авлиёларнинг инсон турмуш тарзи билан боғлиқ масалаларга доир қарашлари зиёратгоҳлар тарихини ўрганишда ёрдамчи материал вазифасини бажара олади. Шунингдек, 1496 йилда Алишер Навоий "Насойим ул-муҳаббат" номли тазкирасида 770 авлиёнинг таъриф ва тавсифини келтирган [18:590]. Мазкур асар ҳам Ўрта Осиё ҳудудида авлиёлар номи билан боғлиқ топонимика, агиография ва персонификасия таҳлилига қўшимча манба вазифасини бажаради. Манбада Термиз, Кеш алломалари ҳақида ҳам сўз боради.

Таъкидлаш ўринлики, зиёратгоҳлар масаласини ўрганишда зиёратгоҳ таъмири билан боғлиқ вақф хўжалиги маълумотлари ҳам муҳим ҳисобланади. Шу маънода, Хожа Аҳрор Валийнинг вақф ҳужжатлари ҳам қимматли манба вазифасини ўтайди. Мазкур китобда Хожа Аҳрор Валийга тегишли Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Қашқадарё вилоятлари ва Афғонистонда жойлашган ер мулки, шаҳар атрофидаги боғлар, савдо-ҳунармандчилик расталари (тим), ҳаммомлар, тегирмонлар ва бошқа мулклар қайдга олинган ҳужжатлар сифатида берилган. Мазкур мулклар масжид, мадрасалар қуриш ва авлиёлар қабри учун вақф қилингани таъкидлаб ўтилган [19: 631].

Тарихий манбаларда айнан Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларидаги зиёратгоҳлар масаласининг барча жиҳатларини қамраб олган материаллар ёритилмасада, бироқ ушбу маълумотлар муаммонинг тарихий босқичларини аниқлашга ёрдам беради. Шунингдек, кейинги давр манбалари бўлган Рузбехоннинг "Меҳмонномаи Бухоро" асарида [20:352], Муҳаммад Солиҳнинг "Шайбонийнома" асарида [21:334] географик ва этнографик маълумотларда Бухоро таркибидаги Қорақўл, Қарши ва ўзгор аҳолисининг ижтимоий ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар учрайди.

б) Илмий-оммабоп, биографик характердаги рисоалар.

Бу туркумдаги манбалар ўз ичига шеър, ҳикоя ва насрий асарларни олади. Кўриб ўтиладиган даврда яратилган айрим бадиий асарларда Диний культ билан боғлиқ воқеалар, урф-одатлар ва уларнинг асл ҳикоялари, авлиёларнинг шахсий ҳаётини ёритувчи мисоллар кўрсатиб берилган. А.Чориевнинг "Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир моноқиб" асари [22:178-179], Садриддин Салим Бухорийнинг "Боҳоуддин Нақшбанд ёки етти пир" [23:35], Ж.Мирзонинг "Термиз саййидлари" [24:27], Идрис Шохнинг Нақшбандия тариқатини ёритувчи рисоласи, И.Райҳоновнинг Қашқадарё воҳасида ижод қилган Ҳазрат Жунайд Бағдодийнинг ҳаёти ва меросига доир асари, Ш.Шарипов, И.Хошёронинг "Исҳоқ бува зиёратгоҳи", Муҳаммад Усмон Жамолнинг "Буюк донишманд", Менқул Ханжарнинг Вахшивор ва Сўфи Оллоёр шахсига доир асари, Мирзо Аҳмад Хушназарнинг "Қабристон зиёрати одоби" шулар жумласидандир.

в) Эсдалик тарзида ёзилган адабиётлар.

Мазкур турдаги адабиётларнинг асосини этнограф, географ ва тарихчиларнинг эсдалик кўринишида ёзилган хотира ва ҳисоботлари ташкил этади.

Маълумки, XV-XVI асрларда Ўрта Осиёга Рус ва Европа давлатларидан элчилар келиши кўпайган. Мазкур элчилар ўз маълумотларида, зиёратгоҳлар ёки ислом оламидаги шахслар бўлган авлиё, пирлар тўғрисида батафсил тўхталмасада, аммо Ўзбекистон жанубий ҳудудларининг этник ҳолати, дини, аҳоли турмуш тарзи ҳақида маълумот келтириб ўтганлар. Албатта, бундай маълумотлар муаммонинг тарихий босқичларидаги деталарни аниқлашга ёрдам беради.

Руи Гонсалес де Клавихонинг "Кундалиги"да айтилишича XV аср бошларида Испаниядан келган элчига Амир Темур давлати ва Усмонли Турк султонлиги ҳақида аниқ маълумотлар олиб келиш топширилган эди. Элчи Руи Гонсалес ўз асарида, Кеш (Шаҳрисабз) ҳақида маълумот берса [25:224], Е.К. Мейендорфнинг, "Россия эчилигининг Оренбургдан Бухорога 1820 йилги саёхати" (Путешествия Российского посольства из Оренбурга в Бухару в 1820 году) номли монографик тавсифида, Бухоро, Янги Урганч, Хива, Қўқон, Тошкент, Самарқанд, Термиз, Бойсун, Шеробод ва бошқа шаҳарлар ҳақида қизиқарли шарҳлар келтирган [26:182]. Хусусан, унда Кешдаги Темурбек томонидан қурилган масжид ва унинг отаси дафн этилган мақбара борлиги ҳамда Амир Темур амри билан қуриладиган бу мақбара ҳали битмагани айtilган. Темурбекнинг тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзо шу масжидда дафн этилгани ҳамда масжидда ҳар куни отаси ва ўғлининг хотирасига атаб, элга худойи ош берилгани қайд этилган [25:146-147].

Ўзбекистон тарихига оид манбаларнинг яна бири XVII асрдан бошлаб, минтақага ташриф буюрган сайёҳларнинг сафарномалари бўлиб, уларнинг катта қисми рус, инглиз, немис, франсуз тилларида ёзилган. Мазкур минтақага қизиқиш, аниқса, XIX асрда кучайиб, бу даврда хориждан турли мақсадларда кўплаб экспедициялар уюштирилган, тадқиқотчи, сайёҳлар

ташриф буюрганлар.

Марказий Осиёни ўрганиш учун юборилган йирик тадқиқотчилардан яна бири бу Шарл Эжен де Южфальви де Мезо-Ковезддир (1842-1904)[27:176]. Франсуз ҳукумати томонидан Ш.Южвальфи раҳбарлигида Туркистонга 1876 ва 1887 йилларда икки маротаба махсус илмий экспедиция жўнатилган. Бу икки экспедициянинг натижалари "Франсуз илмий экспедицияси Россия, Сибир ва Туркистонда" номли олти жилдан иборат асарда Туркистонни ўтган икки йил давомида этнографик нуқтаи назардан, урф-одатлари, анъаналари ва

этиқодларини ўрганган. Бунинг натижасида, Марказий Осиё этник атамаси яратилган.

1867 йилда Туркистон генерал-губернатори К.П.Кауфманнинг шахсий топшириғи билан Россия империяси бошқарув аппаратини Туркистон ўлкаси ҳаётига оид турли хил маълумотлар билан таништириб бориш мақсадида "Туркистон тўплами" – тарихий хорижий нашрлар жамланмаси тузилиб [28:30], унинг 555, 566-569, 584, 589- жилдларни этнография қисмини ҳудуд аҳолиси зиёратгоҳларига ташрифи масаласига доир мақолаларни қайд этади.

Шунингдек, ўлкада яшаган рус шарқшунос олимлари, асосан, маҳаллий аҳоли ҳаёти турмуш тарзи, жумладан, уларнинг авлиё пирларга муносабати, аҳоли турмуш тарзида ибодатнинг аҳамияти, зиёратгоҳларга ташриф масалаларини кенгроқ ёритганлар. Мазкур масала юзасидан А.Г.Арендаренко, А.И.Бряннов, В.Духовская, А.Н.Куропаткин, П.С.Лыкошин, Г.П.Федоров, В.Наливкин, М.Наливкина, Н.П.Остроумов, Н.Маллиский, В.А.Парфентьев асарларида ҳам кенг маълумотлар учрайди.

Туркистон генерал-губернатори С.М.Духовскийнинг 1899 йилда ёзилган "Ислам в Туркестане" асарида [29:4-6], аҳолининг зиёратгоҳларга ташрифи қуйидагича баҳоланган: тажриба шуни кўрсатмоқдаки, туземликлар касалликларни даволашда ўз хоҳишлари билан рус тиббиётчиларнинг хизматларидан фойдаланмоқда, бироқ даволаниш тугаши билан улар (Туркистон мусулмонлари С.Ж.) даволаш натижалари янада яхшироқ бўлиши учун албатта "муқаддас жой"ларга ташриф буюришади. Бундай жойлардан маҳаллий аҳоли ўз дардларидан фориғ бўлишни ишташади.

Эсдалик тарзида ёзилган адабиётлар ҳам ўлка аҳолиси турмуш тарзи, дин амалларининг бажарилиши, зиёратгоҳларга ташриф масаласида қизиқарли маълумотларни бирлаштиради.

ХУЛОСА

Умуман, зиёратгоҳлар тарихи ва ислом дини культининг аҳоли турмуш тарзи, маънавий ҳаётидаги аҳамиятини ўрганишда юқорида келтирилган қўлёзма асарлар,тарихий-бадий адабиётлар,саёҳатчилар,элчиларнинг эсдалик хотира китоблари муҳим манба вазифасини бажаради. Маълумотларнинг аксариятини этнографик кузатувлар асосид амалга ошириш, манба ва адабиётларда келтирилган маълумотларни солиштириш ва объектив маълумотларни аниқлаб олиш имкони пайдо бўлади. Бунда

социологик сўров, кузатиш (эксперимент), анкета саволлари билан текшириш, маросим иштирокчилари билан суҳбат (интервью) усуллари билан фойдаланиш муаммонинг янги жиҳатларини очишга, манбаларда келтирилган маълумотларни факт билан мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Айтиш мумкинки, ислом манбалари орқали зиёрат термини, унинг мазмун-моҳияти, дин қонун-қоидаларида мазкур ибодатнинг келиб чиқиши ва шаклланишига муносабат кўрсатиб берилади. Бошқа томондан, жанубий Ўзбекистон ҳудудида яшаб, ижод қилган ислом уламоларининг асарлари орқали тарихий жараёнларни баҳолайди ва зиёрат тарихининг янги қирраларини очиб беради. Шу маънода, ислом манбалари диний эътиқод культининг аҳоли ижтимоий-маънавий ҳаётидаги аҳамиятининг ахлоқий- тарбиявий жиҳатларини ўрганиш имкониятини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Источниковедение: Теория. История. Метод: Учебное пособие / И.Н.Данилевский, В. В.Кабанов и др. - Москва, 1998. - С. 21-27.
2. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-арз. - Тошкент: Мовароуннахр. 2011. - Б. 65-66.
3. Камолиддинов Ш. С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана арабоязычным источникам гХ- начала XIII вв. - Ташкент, 1996. - С.18-30.
4. Самъоний Абдулкарим. Насабнома (ал-Ансоб). Бухоро, 2003. - Б.225-226.
5. Абу Жафар Муҳаммад ибн Жарир Табарий. Тарих ул-улам ва-л-мулк. Байрут: Дор ул-кутуб ул-илмийя, 1407/1986. V. Биринчи нашр. - Б. 658-663.
6. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Изд.Н. Велихановой. - Баку, 1986. - Б. 66.
7. Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Бакр Банно Башшорий Мақдисий. Ахсан ут-такосим фий маърифати-л-ақолим. М.Ж.Де Гье нашри асосида. - Кохира: Мактабат ул-мадбулий, 1411/1991. Учинчи нашр. - Б. 291.
8. Мухтаров А.М. Джейхани о городах Мавераннахра // Позднефеодальный город в Средней Азии. -Тошкент, 1958. -Б. 18.
9. Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад Форсий Истахрий Кархий. Китоб масолик ул-мамолик. -Лейден: Брилл, 1870. -Б. 298.
10. Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. -Тошкент: Ўзбекистон, 1981. -Б. 154.
11. Ҳофиз Абру. Ашқол ал ақолим. -ЎзР. ФАШИ. Қўлёзма. №5361.-290 б.
12. Сейди Али Раис. Миръотил мамолик. -Тошкент, Ўз Фан акаднашр, 1963. -Б. 97.
13. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 2 ж. -Тошкент: Фан, 1969. - 310 б.; Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома ("Шарафномаи шоҳий"). Биринчи китоб; Форс тилидан С. Мирзаев тарж.; Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Б. Аҳмедов. -Тошкент: Шарқ, 1999. -Б. 65.
14. Бобур З. М. Бобурнома. -Тошкент: Фан, 2018. -Б. 54.
15. Аҳмедов Б. Маҳмуд ибн Вали. -Тошкент: Фан нашриёти, 1966.- Б. 37.
16. Фаридуддин Аттор. Ибодати исломия. -Тошкент: ўафур ўулом нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. - 464 б.; Тазкират ал- аулия, или

Рассказы о святых. Пер. Ольги Васильевой. Автор: Фарид ад-дин Аттар. – Москва: САМПО, 2005. – 240 с.

17. Абдурахмон Жомий. Асарлар. 8-жилд. Нафоҳат ул-унс. – Душанбе: Адиб, 1990. – 554 б.

18. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукамал асарлар тўплами. 17- том. – Тошкент, 2001. – 590 б.

19. Самаркандские документы XV–XVI вв. (О владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистана). Факсимиле, критический текст, перевод, введение, примечания и указатели О. Д. Чехович. – М.: Наука, 1974. – 631 с.

20. Ахмедов Б. А. Ўзбекистон тарихи манбалари. – Тошкент, 2001. – 352 б.

21. Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. – Тошкент: Ғ. Гулом нашриёти, 1989. – 334 с.

22. Чориев А. Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир манотиби. – Тошкент: Шарқ, 1996. – Б. 178–179.

23. Садриддин Салим Бухорий. Боҳоуддин Нақшбанд ёки етти пир. – Тошкент: Ёзувчи, 1993. – 35 б.

24. Мирзо Ж. Термиз саййидлари. – Самарқанд–Термиз, 2001. – 27 б.

25. Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406). Маъсул муҳаррир Муҳаммад Али; сўзбоши ва изоҳлар муалл. М. Сафаров; тарж. О. Тоғаев. – Тошкент: O'zbekiston, 2010. – 264 б.

26. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1820 году. Предисл. Н. А. Халфина. – Москва, Главная редакция восточной литературы издательства Наука, 1975. – 182 с.

27. Nebenzahl Kenneth. Mapping the Silk Road and Beyond. 2000 years of Exploring the East. – New York, 2005. – 176 p.

28. Касымова А.Г. Туркестанский сборник. – Тошкент: Фан, 1984. – 30 с.

29. Духовский С.М. Ислам в Туркестане. – СПб, 1899. – С. 4–6.

Аннотасия. Мазкур мақолада ўрта асрларда Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари бўлган Қашқадарё ва Сурхон воҳаси тарихи, ҳудуд топонимикаси, географияси, аҳоли турмуш тарзи ва жой номлари, аллома, авлиё, пирлар билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг шаклланиш тарихи ҳақидаги бирламчи маълумотлар қўлёзма манбалар, тарихий-бадий асарлар, саёҳатчилар, элчилар, тарихчи олимларнинг асарлари асосида ўрганилиб, илмий таҳлил қилинган. Шу билан бирга мақолада қадимги Насаф, Кеш, Шаҳрсабз ва Термиз каби шаҳарлар қурилиши, маданияти, олим-фузалолари, маҳаллий аҳоли ҳаёти, уларнинг зиёратгоҳларга ташрифи масалалари ҳам кенг ёритиб берилган.

Annotation. In this article, the history of Kashkadarya and Surkhan oasis, which are the southern regions of Uzbekistan in the middle ages, the toponymy of the region, geography, lifestyle of the population and place names, the history of the formation of shrines related to saints, saints, pirs, manuscript sources, historical-artistic works, travelers, ambassadors, studied and scientifically analyzed based on the works of historical scientists. At the same time, the article highlights the construction of such ancient cities as Nasaf, Kesh, Shahresabz and Termez, culture, scientists, the way of life of local residents, and their visits to places of pilgrimage.